

บทที่ 3

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์

วิไลเลขา ดาวรรณสาร

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์

จำนวนประชากรในอาณาจักรไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ไม่มีหลักฐานของรัฐบาลไทยบ่งไว้แน่ชัด ได้อาศัยจากหลักฐานของชาวต่างประเทศที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยในระยะเวลาอันสั้น ซึ่งได้บันทึกไว้ เช่น Dr. A. Bastian ได้บันทึกไว้ว่า ใน พ.ศ. 2372 เอกสารการเกณฑ์ไพร่พลระบุว่า ไทยมีกำลังอยู่ 4,000,000 คน แต่จำนวนคนนี้รวมในบริเวณประเทศลาวและมลายูด้วย¹ John Crawford ทูตอังกฤษที่เข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2364 ได้บันทึกไว้ว่า ประชากรของไทยมีประมาณ 5,000,000 คน ในจำนวนนี้มีคนไทยและลาวรวมกันได้ 4,200,000 คน (มีจำนวนฝ่ายละเท่า ๆ กัน) ชาวมอญ 42,000 คน เขมร 50,000 คน มาเลย์ 15,000 คน และคนจีน 700,000 คน² ในหนังสือของ Pallegoix บาดหลวงที่มาอยู่ในเมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3-4 เป็นระยะเวลากว่า 20 ปี บันทึกว่า ไทยมีประชากรประมาณ 4,000,000-5,000,000 คน เป็นคนไทย 1,900,000 คน ชาวจีน 1,500,000 คน ลาว 1,000,000 คน มาเลย์ 1,000,000 คน เขมร 500,000 คน มอญ 50,000 คน³

ลักษณะความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงยึดถือแบบฉบับส่วนใหญ่จากสมัยอยุธยา แต่จะมีการเปลี่ยนแปลงบ้างเป็นบางประการ สังคมไทยจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากนับแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นไป การเปลี่ยนแปลงนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากนโยบายของพระมหากษัตริย์ และอีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามาในขณะนั้น

พวกเจ้านาย ยศและอำนาจหน้าที่ของเจ้านายยังคงเป็นแบบสมัยอยุธยาเป็นส่วนใหญ่ สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างก็คือ ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการเพิ่มสกุลยศของเจ้านายต่อท้ายอีก 2 ชั้น คือ *หม่อมราชวงศ์* และ *หม่อมหลวง* หม่อมราชวงศ์คือบุตรธิดาของหม่อมเจ้า ส่วนหม่อมหลวงคือบุตรของหม่อมราชวงศ์ แต่ผู้อยู่ในยศทั้งสองนี้มิได้ถือเป็นเจ้านายแต่อย่างใด มียศสำหรับเจ้านายอีกอย่างหนึ่งที่ใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ก็คือ ยศ *พระ* ซึ่งให้กับพระญาติวงศ์ที่ห่างออกไปของพระมหากษัตริย์ ดังเช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาให้พระโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็น *พระ* เช่น พระพงษ์นรินทร์ และพระอินทรอภัย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ยศนี้เปลี่ยนไปเป็น *หม่อม*⁴ เช่น หม่อมราโชทัย (ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร) เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่งก็คือ พระมหากษัตริย์พยายามที่จะควบคุมกำลังของเจ้านายคือพวกไพร่สมให้รัดกุมกว่าแต่ก่อน ทั้งนี้เพราะเห็นผลร้ายในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาเมื่อไพร่สมในสังกัดเจ้านายเพิ่มจำนวนขึ้นเพราะพวกไพร่หลวงพากันหนีไปเป็นไพร่สมเป็นอันมาก เจ้านายมีกำลังมากขึ้น ก็เริ่มทำการต่อสู้แย่งชิงอำนาจกันเอง และกับฝ่ายพระมหากษัตริย์ ทำให้เกิดเป็นสงครามกลางเมืองเสียชีวิตผู้คนคราวละมาก ๆ อยู่หลายครั้ง และนี่คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้กรุงศรีฯ อ่อนแอ จนต้องพ่ายแพ้ต่อการรุกรานของพม่าใน พ.ศ. 2310 นับแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นต้นมา ได้ทรงกำหนดให้มีการสักข้อมือไพร่ไว้ที่ด้านในระบุชื่อมุลนายและภูมิลำเนา ทั้งนี้เพื่อเป็นการป้องกันไพร่หลบหนี สับเปลี่ยนมุลนาย หรือ หนีไปหลบซ่อนอยู่

ต่างเมือง ตามปาเขาอีก⁵ วิธีเช่นนี้จึงเป็นทางป้องกันมิให้ไพร่หลวงหนีไปเป็นไพร่สมของมูลนาย ใต้ง่ายเหมือนสมัยก่อน เพราะมีการตรวจสอบตรอยสักที่ข้อมือได้ พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ทรงยึดถือวิธีการนี้ปฏิบัติต่อ ๆ มา การขึ้นทะเบียนไพร่ในสมัยนี้จึงมีชื่อเรียกอีกประการหนึ่งว่า *การสักไพร่*

ในสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้านายได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งที่เรียกว่า *ผู้กำกับราชการ* ซึ่งมีลักษณะเป็นตำแหน่งเกียรติยศสำหรับเจ้านาย โดยมีได้มีอำนาจแท้จริง กล่าวคือ เจ้านายได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้กำกับราชการกรมกองสำคัญ เช่น ผู้กำกับราชการมหาดไทย และวัง ผู้กำกับราชการมหาดไทยและกลาโหมและเมือง ผู้กำกับราชการกรมเมือง ผู้กำกับราชการกรมพระคลัง เป็นต้น จากชื่อของตำแหน่งนี้เหมือนกับว่าให้เจ้านายเป็นผู้ควบคุมการปฏิบัติงานของเสนาบดีกรมสำคัญทั้ง 4 นั้นอีกทีหนึ่ง แต่ตามความเป็นจริงแล้ว เจ้านายที่เป็นผู้กำกับราชการ ก็มีได้เข้าไปมีบทบาทแท้จริงอย่างไร เสนาบดีเป็นผู้บริหารงานทั้งสิ้นแต่จะมียกเว้นในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อทรงแต่งตั้งให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ) เป็นผู้กำกับราชการกรมท่า (กรมพระคลัง) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงมีบทบาทควบคุมงานบริหารในกรมท่าอย่างแท้จริงด้วย⁶

ปัญหาความขัดแย้งระหว่างวังหลวงและวังหน้ายังคงมีปรากฏอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ และมีสาเหตุคล้ายคลึงกับในสมัยอยุธยา กล่าวคือ จะเกิดการแข่งขันอำนาจขึ้นระหว่างวังหลวงและวังหน้า เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้พระอนุชาดำรงตำแหน่งวังหน้า และต่อมาเมื่อพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์เจริญวัยขึ้นแล้ว ทรงต้องการให้พระราชโอรสสืบราชสมบัติต่อไป ทางวังหน้าก็จะมีรู้สึกหวั่นไหวว่า พระองค์จะมีได้เป็นรัชทายาทในอนาคต ในสมัยรัชกาลที่ 1 วังหน้าคือสมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเป็นพระอนุชาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั่นเอง ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระราชวังบวรพระองค์นี้ทรงเป็นขุนนางชั้นสูงภายหลังได้ไปครองพิษณุโลกมีพระนามว่า เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุวาราช ทรงมีฝีมือในการรบ และได้ทำการรบเคียงคู่กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้ามาโดยตลอด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าได้ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระราชวังบวรทรงมีบทบาทสำคัญในการช่วยรักษาสถานการณ์ของอาณาจักรให้เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงสถาปนาพระราชอนุชาให้เป็นสมเด็จพระราชวังบวรฯ ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นทรงมีพระราชโอรสคือ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งทรงมีพระชนม์ 16 พรรษาอยู่แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อมีศึกสงครามกับพม่าอย่างกระชั้นชิด กรมพระราชวังบวรฯ ทรงทำหน้าที่เป็นแม่ทัพสำคัญหลายต่อหลายครั้งและทรงได้ชัยชนะทุกครั้ง แต่ต่อมา ความหวาดระแวงระหว่างวังหน้าและวังหลวงเริ่มมีมากขึ้น สมเด็จพระราชยาฯ ทรงวิจารณ์ไว้ว่า กรมพระราชวังบวรฯ ทรงมี “พระอหฺยาศัยอยู่ข้างมีที่ฐิมานะ เกิดบาดหมางกับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหลายครั้งแทบถึงจะรบกันก็มี จนที่สุดเมื่อ (กรมพระราชวังบวรฯ) สวรรคต พวกวังหน้าที่เป็นคนใกล้ชิดก็กำเริบถึงต้องปราบปรามกัน....”⁷ พวกวังหน้าในที่นี้คือพระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้า

อินทปัต พระโอรสของกรมพระราชวังบวรฯ นั้นเอง นับว่าเป็นโชคดีที่กรมพระราชวังบวรฯ สิ้นพระชนม์ไปก่อน ความวุ่นวายจากการแย่งชิงอำนาจระหว่างวังหลวงและวังหน้าก็ไม่เกิดขึ้น หลังจากที่กรมพระราชวังบวรฯ สิ้นพระชนม์แล้ว 3 ปี กรมพระราชวังหลังก็สิ้นพระชนม์ลงอีกผู้หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรฯ เป็นวังหน้าแทน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 และที่ 3 ปัญหาเรื่องวังหน้าไม่เกิดขึ้น ทั้ง ๆ ที่มีได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสเป็นวังหน้าแต่อย่างใด ในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงแต่งตั้งให้พระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรฯ มีพระนามเฉพะพระองค์ว่า สมเด็จพระบรมราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงตั้งพระปิตุลา คือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรฯ มีพระนามว่า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพย์ เหตุที่ไม่เกิดความวุ่นวายเรื่องบาดหมางระหว่างวังหลวงและวังหน้าใน 2 รัชกาลนี้ ก็เพราะปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้คือ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงหาทางริดรอนอำนาจของวังหน้าโดยวิธีแต่งตั้งข้าราชการในกรมของวังหน้าให้ด้วย แต่เดิมวังหน้าจะทรงเป็นผู้แต่งตั้งเอง และในการแต่งตั้งข้าราชการในกรมของวังหน้านี้ ก็ทรงเลือกเอาผู้ที่เป็นญาติกับฝ่ายข้าราชการของวังหลวงและเป็นคนที่ทางวังหลวงไว้วางใจ กล่าวได้ว่า เป็นการส่งคนของวังหลวงให้ไปเป็นกำลังของวังหน้า ทำให้ข้าราชการวังหน้ามีความจงรักภักดีทั้งสองทาง⁸ คือ ภักดีกับวังหลวงด้วยและวังหน้าด้วย อำนาจของวังหน้าจึงถูกบั่นทอนลงเป็นอันมาก ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงแก้ปัญหาโดยไม่ได้ให้กำลังพลแก่ทางวังหน้า ทำให้วังหน้าขาดแคลนกำลังผู้คนเป็นอย่างมาก สาเหตุอีกประการหนึ่ง ก็คงเป็นเพราะพระอุปนิสัยของวังหน้าทั้งสองพระองค์ที่ทรงต่อมพระองค์และตระหนักถึงปัญหาในตำแหน่งของพระองค์เป็นอย่างดี จนไม่พยายามทำพระองค์ให้เป็นที่สงสัยของพระมหากษัตริย์⁹ และสาเหตุสำคัญประการสุดท้ายก็คือ กรมพระราชวังบวรฯ ทั้งสองพระองค์สิ้นพระชนม์ไป ก่อนหน้าที่พระโอรสของพระมหากษัตริย์จะทรงเจริญวัยขึ้นมา

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงแต่งตั้งพระอนุชาคือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชวังบวรฯ ทรงแก้ปัญหาโดยวิธีการของสมเด็จพระราชบิดาผสมผสานกับวิธีของพระองค์เอง กล่าวคือ ทรงแต่งตั้งข้าราชการในกรมพระราชวังบวรฯ ให้ตามแบบพระราชบิดาและขณะเดียวกันทรงยกฐานะของกรมพระราชวังบวรฯ ขึ้นสูงกว่ากรมพระราชวังบวรในรัชกาลก่อน ๆ กล่าวคือ ทรงแต่งตั้งให้กรมพระราชวังบวรให้มีพระยศเสมือนหนึ่งเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่สองเสียเลย กรมพระราชวังบวรในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้รับพระราชทานยศและพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับพระราชทานเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ กับทั้งตำแหน่งข้าราชการวังหน้าก็มีเพิ่มขึ้นจนเหมือนกับทางวังหลวง เว้นแต่ว่า จะมีจำนวนน้อยกว่านิดหน่อยเท่านั้นเอง¹⁰ แต่ความวุ่นวายในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ หมดไปได้แท้จริงก็เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงพระประชวรและสวรรคตไปก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้นเอง

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความบาดหมางระหว่างวังหลวงและวังหน้าเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เนื่องมาจากสาเหตุดังนี้คือ ประการแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มิได้ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระ

กรมพระราชวังบวรฯ ด้วยพระองค์เอง เพราะเมื่อทรงขึ้นครองราชสมบัตินั้นทรงมีพระชนม์เพียง 15 พรรษา จึงยังต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งได้แก่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ถือโอกาสแต่งตั้งวังหน้าขึ้นโดยพลการและได้เลือกให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ขึ้นเป็นวังหน้า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงมีความสัมพันธ์อันดีและให้ความนับถือสมเด็จพระเจ้าพระยามาก ข้าราชการและเจ้านายทั้งหลายส่วนใหญ่ในเวลานั้นต่างก็เกรงในอิทธิพลของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กันทั่วหน้า ต่อมาภายหลัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเจริญพระชันษาจนทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว ได้เข้าบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ได้ทรงวางนโยบายปฏิรูปการปกครองแผ่นดินซึ่งมีผลกระทบกระเทือนผลประโยชน์และอิทธิพลของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพระยาและกระทบกระเทือนพระราชอำนาจของวังหน้า ด้วยเหตุนี้เอง ทางวังหน้าจึงได้คิดต่อต้านซึ่งก่อให้เกิดเหตุการณ์ “กรณีวังหน้า” ขึ้น ใน พ.ศ. 2417 ทางวังหน้าได้ทรงขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ เป็นเหตุให้มหาอำนาจเข้าแทรกแซงและทำให้เมืองไทยอยู่ในอันตรายอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงใช้พระอุตสาหะวิริยะเจรจากับอังกฤษ จนอังกฤษเลิกสนับสนุนวังหน้า ทำให้วังหน้าทรงยอมจำนน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มิได้ทรงกระทำการรุนแรง ยังคงโปรดให้วังหน้าอยู่ในพระอิสริยยศต่อไป เพียงแต่ทรงริดรอนกำลังทหารของวังนาลงมาเหลือเพียง 200 คน แต่ได้ทรงเพิ่มเงินเบี้ยหวัดให้เป็นการทดแทน¹¹ เมื่อสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรฯ สิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. 2428 จึงโปรดฯ ให้เลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ หรืออุปราชนี้เสีย โปรดฯ ให้มีการสถาปนาองค์รัชทายาทหรือตำแหน่งพระบรมโอรสาธิราชของคัมภีร์ราชกุมารขึ้นเป็นทางการแทนที่

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ ทางเจ้านายจะได้รับการส่งเสริมให้ขึ้นมามีบทบาททางการปกครองอย่างแท้จริงแทนที่พวกขุนนาง กล่าวคือ ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ โดยจัดตั้งกระทรวงขึ้น 12 กระทรวง แล้วทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษามาจากต่างประเทศให้เข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดีเสียเกือบทุกกระทรวง นับเป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้เข้ามาบริหารราชการอย่างเต็มที่ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 เจ้านายยังทรงเป็นเสนาบดีอยู่ แต่ก็มีขุนนางเข้ามาเป็นเสนาบดีมากขึ้น และมีจำนวนมากกว่าเจ้านายด้วยในที่สุดคือ ขุนนางเป็นเสนาบดี 8 กระทรวง เจ้านายเป็น 4 กระทรวง ในสมัยรัชกาลที่ 7 เจ้านายกลับมามีตำแหน่งเป็นเสนาบดีมากกว่าขุนนางอีกครั้งหนึ่ง จนกระทั่งเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 คือ เจ้านายเป็นเสนาบดี 7-8 กระทรวง ขุนนางเป็น 4 กระทรวง¹² ในระยะแรก ภายหลังจากที่เปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนี้ เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ถูกปลดออกจากราชการทั้งหมด ต่อมาภายหลังเจ้านายบางพระองค์ที่มีความสามารถก็สามารถกลับเข้ารับราชการได้อีก

ขุนนาง

หน้าที่การงานและลักษณะความเป็นอยู่ของพวกขุนนางในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คงลักษณะส่วนใหญ่เหมือนสมัยอยุธยา ตั้งแต่สมัยธนบุรีไป เสถียรภาพของขุนนางมีความมั่นคงมาก

จำนวนไพร่หลวงที่อยู่ใต้การดูแลของขุนนางไม่ร่อยหรอไปเหมือนสมัยอยุธยาตอนปลาย นอกจากขุนนางจะได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีสำคัญ ๆ ทั้งหมดแล้ว ยังมีการเพิ่มยศของขุนนางให้สูงไปอีกชั้นหนึ่งด้วย การเปลี่ยนแปลงนี้อาจมีสาเหตุเพราะ ในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์คือพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเป็นขุนนางมาก่อน ยศของขุนนางที่เพิ่มขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งคือ ยศสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งเป็นยศสูงสุดของขุนนาง สมเด็จพระเจ้าพระยาคนแรกในประวัติศาสตร์ไทย คือ สมเด็จพระปฐมมหาจักรพรรดิ (ทองด้วง) ซึ่งเป็นขุนนางมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายและต่อมาเป็นแม่ทัพใหญ่และสมุหนายกในสมัยกรุงธนบุรี ผู้เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาจะได้รับยกย่องเหนือขุนนางอื่น ๆ เช่นมีภาษาพิเศษใช้กับสมเด็จพระเจ้าพระยา ต้องเรียกสมเด็จพระเจ้าพระยาว่า *องค์*¹³ เหมือนเป็นเจ้านาย เป็นต้น สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ทั้งสองเป็นข้าราชการผู้ใหญ่มีความดีความชอบมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 และได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื่องจากเป็นกำลังสำคัญในการสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ที่ 4 ซึ่งเป็นองค์สุดท้ายคือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งเป็นลูกชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ได้รับราชการเป็นสมุหกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ อำนาจของขุนนางจะเพิ่มมากขึ้นเพราะ ได้มีบทบาทสำคัญในการเลือกสรรพระมหากษัตริย์ นับแต่สมัยรัชกาลที่ 2 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ประชุมเสนาบดีจะมีโอกาสเลือกเจ้านายที่เหมาะสมขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงพระประชวรหนักใกล้สวรรคตนั้น มีพระอาการตรัสไม่ได้ด้วย ทั้งตำแหน่งรัชทายาทก็ได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ไหนไว้ นับแต่ที่สมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ที่ประชุมเสนาบดีและเจ้านายจึงได้ปรึกษาหารือและเห็นสมควรอัญเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์องค์ถัดไป ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 แม้ยามที่ใกล้สวรรคต จะทรงตรัสได้แต่ก็ได้ทรงถือเป็นประเพณีที่จะให้ที่ประชุมเสนาบดีและเจ้านายเลือกเจ้านายที่เหมาะสมเป็นพระมหากษัตริย์ ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการตัดสินเลือกสรรนี้เป็นพวกขุนนางมากกว่าเจ้านายเพราะขุนนางเป็นผู้กุมอำนาจในการบริหารประเทศเอาไว้ และเวลานั้นอำนาจของพวกขุนนางมารวมอยู่ในมือของพวกตระกูลบุนนาค และพวกที่เกี่ยวข้องกับตระกูลบุนนาค ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งสำคัญ เช่น สมุหกลาโหม เสนาบดีคลัง เสนาบดีกรมเมืองสืบต่อมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว มีหลักฐานระบุไว้ว่าขุนนางสกุลบุนนาคเป็นผู้สนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้เป็นพระมหากษัตริย์ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ได้ทรงฝากฝังพระราชโอรสคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไว้ในความดูแลของเสนาบดีตระกูลบุนนาค คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์¹⁴ ผู้ซึ่งได้ใช้อำนาจเลือกสรรสมเด็จพระราชวังบวรฯ ใน

สมัยรัชกาลที่ 5 ดังได้กล่าวแล้ว

เหตุที่ขุนนางตระกูลขุนนาคมีอำนาจอย่างมากมานับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 มาจนถึงรัชกาลที่ 5 เป็นเพราะ ขุนนางในสกุลนี้ได้เกี่ยวดองเป็นพระญาติของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี กล่าวคือ เจ้าพระยามหาเสนาฯ (ขุนนาค) (บิดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ และเป็นปู่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์) สมุหนายก ในสมัยรัชกาลที่ 1 สมัยที่ยังเป็นเพียงนายฉลอง ไนยนารถ มหาดเล็กนอกราชการในสมัยกรุงธนบุรี ได้แต่งงานกับคุณนวล ซึ่งเป็นน้องสาวของท่านผู้หญิงนากของเจ้าพระยาจักรี¹⁵ (ซึ่งต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ) เมื่อเจ้าพระยามหาเสนาฯ มีลูกหลานออกมาก็เป็นลูกพี่ลูกน้อง กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ และพระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อ ๆ มา จึงทรงมีความไว้วางพระทัยให้ดำรงตำแหน่งสำคัญทางราชการหลายตำแหน่งเรื่อยมา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงหวั้นเกรงอิทธิพลของพวกขุนนางอยู่ เพราะในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีความสัมพันธ์กับขุนนางเป็นอย่างดีและขุนนางมีอำนาจมั่นคงมาก เนื่องจากเป็นระยะที่เพิ่งตั้งราชวงศ์จักรี เจ้านายยังมีไม่มาก การบริหารราชการแผ่นดินต้องอาศัยขุนนางเป็นส่วนใหญ่ ทั้งพระมหากษัตริย์และเจ้านายในราชวงศ์ขณะนั้นก็เคยทรงเป็นขุนนางมาก่อนนั่นเอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ขึ้นครองราชย์ จึงทรงเลือกเสนาบดีที่มีศักดิ์เป็นญาติใกล้ชิดกับพระองค์และทรงวางพระทัยได้ ขุนนางตระกูลขุนนาคและ ณ บางช้าง จึงได้เข้าดำรงตำแหน่งสำคัญที่เป็นแหล่งอำนาจและเงินทอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมท่าและกลาโหม นับแต่นั้น¹⁶ การที่ขุนนางตระกูลนี้ได้ควบคุมกรมสำคัญ ทำให้มีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นในยุคที่การค้าระหว่างประเทศขยายตัว โดยเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และมาขยายตัวอย่างมากมายในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นไปเมื่อมีการทำสัญญาเปิดประเทศค้าขายกับทางตะวันตก กรมสำคัญ เช่นกรมท่าและกลาโหมได้เป็นผู้เก็บภาษีสินค้าชนิดต่าง ๆ จากเจ้าภาษีนายอากรหลายชนิด และยังได้ประโยชน์จากเจ้าภาษีนายอากรเป็นพิเศษอีกนับแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นไป ค่าครองชีพในประเทศมีอัตราสูงขึ้นเพราะเงินตราต่างประเทศหลังไหลเข้าสู่ไทย สิ่งนี้ทำให้ฐานะของขุนนางชั้นกลางและชั้นผู้น้อยที่ได้มีโอกาสเก็บภาษีจากเจ้าภาษีนายอากรกระทบกระเทือน¹⁷ ในขณะที่พวกขุนนางผู้ใหญ่โดยเฉพาะพวกขุนนาคมั่งคั่งร่ำรวยเป็นอันมาก และสิ่งนี้เองที่ทำให้ขุนนางผู้น้อยเหล่านั้นต้องอยู่ใต้อำนาจของขุนนางผู้ใหญ่มากขึ้นทุกที สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นไป เสนาบดีมีบทบาทในฐานะที่เป็นเลือกสรรพระมหากษัตริย์ พวกขุนนาคเป็นเสนาบดีกลุ่มที่มีอำนาจมากที่สุด การเลือกพระมหากษัตริย์เป็นไปตามการตัดสินใจของกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาค เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยิ่งทำให้อำนาจของตระกูลขุนนาคทวีขึ้นโดยลำดับ นอกจากนี้แล้วขุนนางในสกุลนี้ยังมีความสามารถในทางการปกครองด้านต่าง ๆ เป็นอย่างมากอีกด้วย

ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์นิยมส่งบุตรหลานเข้ารับราชการฝ่ายใน และต่อมาจะได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมของพระมหากษัตริย์อีกด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางจึงแนบแน่นขึ้นมาอีกขั้นหนึ่งด้วยสาเหตุนี้

อำนาจของขุนนางจะทวีสูงสุดในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงทำการปฏิรูปการปกครองแล้ว ตำแหน่งเสนาบดีทั้งหลายก็มาตกอยู่กับฝ่ายเจ้านายเป็นส่วนใหญ่ อำนาจขุนนางตกเป็นรองเจ้านาย สันนิษฐานได้ว่า เป็นนโยบายของพระองค์เพื่อคานอำนาจขุนนาง ฝ่ายสกุลขุนนาง หลังจากนั้นมาแล้ว แม้ขุนนางยังคงมีอำนาจในการปกครอง คือ ยังคงได้เป็นเสนาบดีบ้างเป็นบางกระทรวง แต่อำนาจในการปกครองของพวกขุนนางก็ลดน้อยถอยลงเป็นอันมาก ในสมัยรัชกาลที่ 6 ฐานะของขุนนางกระตือรือร้นเมื่อขุนนางได้เข้าเป็นเสนาบดีมากกระทรวงขึ้น คือ ประมาณ 8 กระทรวง พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ 7 เจ้านายก็เข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดีมากยิ่งขึ้นกว่าฝ่ายขุนนาง

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 แล้ว พวกขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เคยรับราชการกับพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองพ้นจากอำนาจไปเกือบหมด ขุนนางในระยะต่อมาเรียกว่าพวกข้าราชการจะเป็นพวกบุคคลรุ่นใหม่ที่เคยเป็นขุนนางชั้นผู้น้อย ทั้งฝ่ายทหาร ตำรวจและพลเรือนในสมัยบูรณาญาสิทธิราช ยศและราชทินนามของขุนนางแบบดั้งเดิมถูกยกเลิกไป มีการแบ่งชั้นข้าราชการเป็นชั้นจัตวา ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก และชั้นพิเศษ ขึ้นแทนที่ ส่วนข้าราชการทหาร ตำรวจ ก็มียศทางทหาร ตำรวจโดยเฉพาะ

ไพร่

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ยังคงใช้ระบบการปกครองไพร่หรือระบบไพร่แบบสมัยอยุธยาอยู่เป็นส่วนใหญ่ แม้จะมีการควบคุมการหลบหนีหรือการย้ายประเภทของไพร่ให้รัดกุมขึ้น โดยการสักที่ข้อมือและโทษของการหลบหนีหรือการปลอมตราสักจะรุนแรงถึงชีวิตในยามสงครามก็ตาม แต่ฐานะความเป็นอยู่ของไพร่โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว มีความเป็นอยู่ที่สุขสบายและมีสิทธิเสรีภาพในบางประการมากกว่าไพร่ในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เนื่องจากนโยบายทรงธรรมของพระมหากษัตริย์ ในราชวงศ์จักรีเป็นประการสำคัญ

ในการควบคุมการหลบหนีการขึ้นทะเบียนและป้องกันมิให้ไพร่หลวงย้ายสังกัดโดยวิธีการสักข้อมือนี้เริ่มมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁸ เครื่องมือในการสักเป็นหลัก ก่อนใช้ต้องเอาจุ่มในหมึกจีนผสมกับเลือดนกยูง แล้วสักลงบนผิวหนังที่ข้อมือด้านใน ให้สักจนมีเลือดไหลเล็กน้อย¹⁹ ตราเหล็กที่ใช้สักนี้ จะเขียนชื่อมูลนายและชื่อเมืองเอาไว้ ใครหลบหนีก็จะจับส่งมูลนายได้ถูกต้อง เพื่อป้องกันมิให้ไพร่หนีสัก ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีกฎหมายบังคับไว้เข้มงวดว่า ใครทำตราปลอมขึ้นมา จะมีโทษถึงประหารชีวิตทั้งโคตร²⁰ เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลใหม่ จะมีการตรวจสอบดูชายฉกรรจ์ว่าคนใดยังไม่สักข้อมือบ้าง พวกที่ยังไม่สักเรียกว่าพวกข้อมือขาว ใครสักแล้วเรียกว่าพวกข้อมือดำ มูลนายคนไหนจับพวกข้อมือขาวได้ให้เอามาสักและให้ขึ้นสังกัดกับมูลนายนั้น ถ้าเป็นไพร่สมของใคร จับได้ว่า เป็นข้อมือขาว ให้จับสักเป็นไพร่หลวงและจะถูกลงโทษใช้ข้าราชการตราตราตลอด 1 ปี จึงให้เข้าเดือนนอกเดือนเหมือนคนอื่น ๆ²¹ มูลนายที่ละเลย รับสินบนไพร่แล้วไม่ยอมสักข้อมือไพร่นั้น จะมีโทษถึงตาย²² ถึงแม้จะมีการควบคุมมิให้ไพร่หนีการเกณฑ์

และมีให้ไพร่หลวงหนีไปเป็นไพร่สมโดยวิธีลักข้อมือนี้แล้ว แต่มีไพร่และมูลนายที่คบคิดกัน เอาลูกหลานของไพร่หลวงไปลักเป็นไพร่สมอยู่อีก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงตรากฎเข้มงวดขึ้นว่า ถ้ามูลนายคนใดเอาไพร่หลวงไปลักเป็นไพร่สมจะมีโทษถูกเขียน 100 ที่ ส่วนตัวไพร่กับพ่อแม่พี่น้องที่สมคบด้วยจะถูกเขียนคนละ 90 ที่ และไพร่นั้นจะถูกใช้งานตราครุฑไป 3 ปี จึงให้เข้าเวรตามกำหนดเหมือนคนอื่น²³ ไพร่ก็ยังคงหาทางหลีกเลี่ยงการเป็นไพร่หลวงอยู่อีก โดยหลบไปเป็นทาสเสีย มีไพร่ไปเป็นทาสเป็นอันมากในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทาสที่เรียกว่า *เดกทาส* คือ ทาสที่มีอายุสมควรแล้วเอามาลักข้อมือไว้ใช้งานยามจำเป็น เช่น ยามสงคราม แต่ไม่ต้องมาเข้าเวรในยามอื่น ๆ ไพร่จึงหนีไปเป็นเลกทาสกันมาก และก็ไม่ยอมลักข้อมือด้วย²⁴ รัชกาลที่ 1 จึงทรงตรากฎหมายห้ามไพร่หลวงเอาลูกหลานไปขายเป็นทาส ผู้ซื้อก็จะมีคามผิดด้วย ลูกหลานไพร่หลวงคนไหนเป็นทาสอยู่ก่อนแล้ว ให้ทางราชการไต่ถามคางหมูไว้ตามเดิม²⁵ แม้จะมีกฎควบคุมการขึ้นทะเบียนเข้มงวดขึ้นดังกล่าวแล้ว แต่พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีก็ได้ส่งเสริมความเป็นอยู่ของไพร่ และให้สิทธิเสรีภาพมากกว่าแต่ก่อนดังต่อไปนี้คือ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ลดระยะเวลาการทำงานของไพร่หลวงลงจากปีละ 6 เดือน เป็นปีละ 4 เดือน โดยจัดเป็นผลัดให้เข้างาน 1 เดือน ออก 2 เดือน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ลดการทำงานลงอีกเป็นปีละ 3 เดือน โดยให้มาเข้างาน 1 เดือน ออก 3 เดือน ทั้งนี้เพื่อให้ไพร่ได้มีเวลาทำงานส่วนตนมากขึ้น²⁶ ในยามปกติใครไม่ต้องการมาทำงานก็ให้ส่งคำราชการมาได้ปีละ 18 บาท หรือเดือนละ 6 บาท สำหรับไพร่สมให้เข้ารับราชการด้วยเช่นกัน แต่ให้เข้าเวรปีละ 1 เดือน ถ้าจ่ายคำราชการก็จ่ายปีละ 6 บาท²⁸ นอกจากนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อเริ่มรัชกาลใหม่ยังเปิดโอกาสให้ไพร่ที่หนีไปซ่อนตัวอยู่ในป่า ให้กลับออกมาโดยไม่มีโทษ และให้เลือกมูลนายได้ตามใจว่าจะสมัครขึ้นสังกัดกับใคร แต่จะต้องเป็นมูลนายในหัวเมืองเดียวกับไพร่ ทั้งนี้เพื่อให้ไพร่สามารถหลบหนีจากมูลนายที่กดขี่ข่มเหงได้ แต่ให้เลือกในยามนี้ได้ครั้งเดียวเท่านั้น เมื่อเลือกแล้วก็ให้อยู่กับมูลนายนั้นตลอดไป²⁹ นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ยังโปรดฯ ผ่อนผันให้แก่ไพร่อีกประการหนึ่งคือ ในยามสงคราม ถ้าเป็นกรณีที่ไทยเป็นฝ่ายยกทัพไปปราบปรามบ้านเมืองอื่น หากไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไม่พร้อมจะไปราชการ จะว่าจ้างคนอื่นไปรบแทนได้ แต่ถ้าเป็นกรณีที่ข้าศึกมารุกรานไทย ไพร่ที่ต้องเกณฑ์จะว่าจ้างคนอื่นมาไม่ได้เด็ดขาด แม้ใครจะบวชอยู่ที่ต้องสึกออกมารบ ถ้าใครฝ่าฝืนกฎข้อบังคับมีโทษถึงตาย³⁰ ในสมัยรัตนโกสินทร์นับแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นไป พระมหากษัตริย์ได้ทรงยกเลิกข้อบังคับเกี่ยวกับคุณสมบัติของผู้ที่จะมาถวายตัวเป็นขุนนางที่เคยใช้อยู่สมัยอยุธยา เช่น จะต้องเป็นผู้ที่มีเชื้อสายมาจากอัครมหาเสนาบดี เป็นต้น และได้เปิดโอกาสให้ผู้ที่มีความประพฤติดี มีวิชาความรู้ ความสามารถไม่ว่าจะมีเชื้อสายมาอย่างไร ก็ให้เข้าถวายตัวได้³¹ ฉะนั้น ไพร่จึงไม่ถูกกีดกันที่จะเลื่อนขึ้นมาเป็นขุนนางเหมือนแต่ก่อน เหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงออกข้อบังคับใหม่เช่นนี้ นอกจากจะเป็นนโยบายส่งเสริมฐานะของไพร่ตามหลักธรรมราชาแล้ว ก็เนื่องมาจากความจำเป็นอีกด้วย กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการขาดแคลนขุนนาง เพราะขุนนางเก่าถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยศึกในคราวที่พม่ายกทัพมารุกรานกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 เป็นอันมาก จะหาลูกหลานขุนนางเข้า

ถวายตัวก็ไม่เพียงพอ จึงต้องเปิดโอกาสให้สามัญชนด้วย³² แต่ในทางปฏิบัติ โอกาสนี้จะมีได้ก็ยามสงคราม ซึ่งพวกขุนนางที่ต้องไปรบมีการเสียชีวิตและถูกจับไปเป็นเชลยมาก ๆ เท่านั้น ในรัชกาลต่อ ๆ มา เมื่อบ้านเมืองเป็นปกติสุข ขุนนางมีลูกหลานสืบเชื้อสายมากขึ้นทุกที โดยเฉพาะเมื่อขุนนางนิยมการมีภรรยาหลาย ๆ คน ขุนนางแต่ละคนจึงมีลูกหลานมากมาย โอกาสที่ไพร่จะได้เข้าไปถวายตัวก็ค่อย ๆ ถูกปิดกั้นลง เพราะลูกหลานของขุนนางเหล่านี้ที่มีคุณสมบัติจะเป็นขุนนางต่อไปนั้นก็มียู่อเหลือเฟือแล้ว³³ และในที่สุด โอกาสที่ไพร่จะเป็นขุนนางก็หมดสิ้นไป ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงตรากฎข้อบังคับว่า คนที่จะถวายตัวนั้น ได้แก่บุคคลดังต่อไปนี้คือ ลูกของเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง และของขุนนางสำคัญในกรมมหาดเล็ก สำหรับต่างจังหวัดนั้น ก็ได้แก่ ลูกของเจ้าเมือง ปลัดจังหวัดและยกกระบัตร นอกจากนี้ก็ได้แก่ ไอรสของหม่อมเจ้า³⁴

ลักษณะพิเศษของไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกประการคือ พวกไพร่หลวงที่ทำงานมานานจะได้รับ *ตราภูมิคุ้มห้าม* สำหรับยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากรตลาด อากรค่าน้ำและต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ไพร่หลวงทุกคนได้รับสิทธิอันนี้³⁵ ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเปลี่ยนแปลงอันสำคัญที่กระทบกระเทือนถึงฐานะของไพร่โดยทั่วไป ก็คือ ระบบการให้เอกชนผูกขาดการเก็บภาษีอากรสินค้าต่าง ๆ จากประชาชน (tax farming) ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงใช้อย่างแพร่หลายเพื่อหารายได้เข้าพระคลังเป็นการชดเชยรายได้ที่ต้องเสียไป เพราะการยกเลิกการผูกขาดการค้าของรัฐบาลตามข้อเรียกร้องของมหาอำนาจตะวันตก เจ้าภาษีนายอากรจะเป็นผู้เก็บภาษีสินค้านานาชนิดจากราษฎร เมื่อจะเอาสินค้านั้นมาขาย และเจ้าภาษีจะส่งเงินให้รัฐบาลอีกต่อหนึ่ง (ตั้งรายละเอียดที่ได้กล่าวแล้วในหัวข้อที่ว่าด้วยการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์) เมื่อเจ้าภาษีมีภาระที่ต้องส่งเงินให้รัฐบาลตามจำนวนกำหนดนี้แล้ว เจ้าภาษีจะมีกำไรต่อเมื่อ เก็บภาษีจากราษฎรสูง ๆ นั่นเอง ราษฎรจึงถูกเก็บภาษีสินค้าที่นำมาขายในราคาสูง แต่ราษฎรก็ได้พยายามผลักรถนี้ไปให้แก่พ่อค้าชาวต่างชาติ ทำให้สินค้ามีราคาแพงขึ้นมากมาย

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของประเทศในด้านต่าง ๆ เพื่อพัฒนาประเทศให้ทันสมัย (Modernization) ซึ่งเริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นไปนั้น ฐานะของไพร่จะมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นอีกหลายประการ จนกระทั่งได้มีการยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานโดยสิ้นเชิงในสมัยรัชกาลที่ 5

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมของประชาชนเป็นอย่างมากในยุคนี้มีดังต่อไปนี้

1. นโยบายของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่จะปกครองราษฎรโดยธรรม และให้ความไม่ใกล้ชิดเสมือนหนึ่งพ่อปกครองลูก (ดูรายละเอียดในหัวข้อที่ว่าด้วยสถาบันกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์)

2. การคุกคามของมหาอำนาจทางตะวันตกและการเผยแพร่ของแนวความคิดตามแบบตะวันตก การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกทำให้รัฐบาลไทยต้องมีการเคลื่อนไหวโดยการปรับปรุงลักษณะการปกครองให้เป็นไปในแนวทางประชาธิปไตย และเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าสังคมโดยเฉพาะ

ในด้านฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรในประเทศให้มีลักษณะใกล้เคียงกับประเทศที่เจริญแล้วทางตะวันตก คือ ให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนมากขึ้น เพื่อมิให้ตะวันตกมีข้ออ้างว่าประเทศไทยล่าหลังจนทางตะวันตกต้องเข้ามาปกครองเสียเอง

3. การเปลี่ยนแปลงลักษณะเศรษฐกิจของประเทศ นับแต่มีการเปิดประเทศไทยออกติดต่อค้าขายอย่างกว้างขวางกับนานาประเทศ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาแล้ว ลักษณะเศรษฐกิจของประเทศเปลี่ยนแปลงจากรูปแบบพึ่งพาตัวเอง (Self subsistence) เป็นส่วนใหญ่ มาเป็นลักษณะที่มีการแลกเปลี่ยนสินค้าเข้าและออกกับนานาชาติอย่างกว้างขวาง ประเทศไทยถูกดึงเข้าไปสู่วงจรของการค้าระหว่างประเทศมีการเพิ่มผลผลิตสินค้าออกที่สำคัญกันอย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวและไม้สัก ต่างประเทศได้นำเงินลงทุนในด้านการค้าขายและอุตสาหกรรมอย่างไม่เคยมีมาก่อน ทำให้เงินตราไหลหมุนเวียนในตลาดแพร่หลาย

การเปลี่ยนแปลงลักษณะเศรษฐกิจเช่นนี้ ทำให้ลักษณะสังคมเปลี่ยนไปอย่างมากมายแหล่งที่มาของอำนาจและความมั่งคั่งที่สำคัญที่สุด ไม่ใช่อุบัติที่กำลังแรงงานคนอีกต่อไป แต่อยู่ที่ทรัพย์สินอันได้แก่เงินทุนและที่ดิน ที่จะได้ใช้ในการค้าขายแลกเปลี่ยน รายได้ของประเทศจะทวีขึ้นหากได้ปล่อยให้ประชาชนออกไปประกอบอาชีพเพื่อเพิ่มผลผลิตเป็นสินค้าออกของประเทศ ยิ่งกว่าที่จะเกณฑ์แรงงานประชาชนมาใช้อย่างแต่ก่อน การเกณฑ์แรงงานประชาชนจึงค่อย ๆ หมดความสำคัญไป ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การเกณฑ์แรงงานหมดความสำคัญไปก็ เพราะมีการมกรชาวจีนหลังไหลเข้ามาในประเทศไทยอย่างมากมายนับแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา และเมื่อเปิดประเทศให้ชาติตะวันตกเข้ามาลงทุนทำกิจกรรมในประเทศไทยแล้ว บริษัทเหล่านั้นได้พยายามดึงชาวจีนให้เข้ามาเป็นแรงงานในไทยอีกเป็นอันมาก รัฐบาลจึงสามารถมีแรงงานใช้ได้โดยไม่ต้องเกณฑ์แรงงานของประชาชน เมื่อรัฐบาลมีรายได้จากการค้ามากขึ้น ก็มีเงินเพียงพอที่จะว่าจ้างกรรมกรมาใช้ในการก่อสร้างแทนการเกณฑ์แรงงานจากประชาชน

4. สถานการณ์ทางการเมืองของประเทศเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ภาวะการทำสงครามและการถูกรุกรานโดยอาณาจักรใกล้เคียงกับไทยหมดสิ้นไปเป็นส่วนใหญ่ นับแต่ที่มหาอำนาจเข้ายึดครองประเทศต่าง ๆ รอบประเทศไทยจนหมดสิ้น รัฐบาลไทยจึงมีภาระการทำสงครามทั้งเพื่อขยายอำนาจและป้องกันตนเองน้อยลง ความจำเป็นในการเกณฑ์แรงงานประชาชนมาใช้ยามฉุกเฉินตลอดจนการควบคุมประชานิให้แตกฉานเมื่อข้าศึกเข้ารุกรานก็น้อยลงด้วย แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า การคุกคามต่อเอกราชของชาติจะลดน้อยถอยลงไปกว่าแต่ก่อน ไทยถูกคุกคามยิ่งกว่าอดีต เพราะศัตรูคู่แข่งอันได้แก่มหาอำนาจทางตะวันตกมีอิทธิพลสูงกว่ามากมาย แต่การต่อต้านการคุกคามส่วนใหญ่ ไทยไม่สามารถใช้การรบได้ ต้องหันไปใช้วิธีการทูตและการเมืองแทนที่ ทำให้ลดภาวะที่ต้องใช้แรงงานของประชาชนลงไปกว่าเดิม

เนื่องจากปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น ทำให้ประชาชนทั้งหลายได้รับการผ่อนคลายจากระบบไพร่และได้รับสิทธิเสรีภาพมากขึ้นทุกที ดังเช่น ในสมัยรัชกาลที่ 4 ไพร่ได้รับสิทธิในการร้องทุกข์ต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง มุลนายก็ไม่กล้าข่มเหงไพร่ดังแต่ก่อน ไพร่ได้เข้าเฝ้า

อย่างใกล้ชิดโดยไม่ถูกยิงกระสุนใส่ลูกตา มีเวลาทำงานส่วนตนมากขึ้น เพราะพระมหากษัตริย์ทรงว่าจ้างกรมกรชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังโปรดที่จะเสด็จประพาสตามสถานที่ต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกลพระนครเพื่อสอดส่องดูแลความเป็นอยู่ของราษฎร

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้มีการยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานประชาชนหรือระบบไพร่ โดยมีการดำเนินงานเป็นขั้นตอนดังนี้ ขั้นแรกโปรดฯ ให้มีการยกเลิกไพร่สมไปทีละน้อย โดยให้มากขึ้นสังกัดเป็นไพร่หลวง ใน พ.ศ. 2430 ได้ทรงออกกฎหมายระบุว่า ถ้าเจ้านายหรือขุนนางผู้ใหญ่ ลี้นพระชนม์หรือถึงแก่อนิจกรรมให้โอนไพร่สมในกรมกองของเจ้านายนั้นเป็นไพร่หลวงให้หมด³⁶ ต่อมาใน พ.ศ. 2439 ทรงออกประกาศให้ไพร่เสียค่าราชการ ปีละ 6 บาทเป็นอย่างสูง ยกเว้นในบางท้องที่อาจเสียเพียงปีละ 4 บาท ไพร่ทั้งหลายจึงสามารถเสียค่าราชการได้สะดวกขึ้นและไม่ต้องมาเกณฑ์แรงงาน (เงินค่าราชการนี้ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 เรียกว่า เงินรัชชูปการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เองก็ทรงเสียด้วย ปีละ 6 บาทเช่นกัน ต่อมาได้มีการยกเลิกเงินรัชชูปการในสมัยรัชกาลที่ 7) ในระยะนี้ ได้มีการประกาศรับสมัครชายฉกรรจ์ที่ต้องการเข้ามารับราชการเป็นทหาร ถ้าใครมาเป็นทหารจะมีเงินเดือนให้เดือนละ 10 บาท มีอาหารให้วันละ 2 เวลา และมีเครื่องแบบจ่ายให้โดยไม่คิดมูลค่า³⁷ พลทหารสมัครนี้จะต้องรับราชการไปจนครบ 10 ปี จึงจะครบเกษียณอายุ และถ้าสมัครใจรับราชการต่อไป ก็จะมีเงินเดือนให้อีกเดือนละ 2 บาท และมีเบี้ยหวัดจ่ายให้ประจำปีอีกทีหนึ่ง³⁸ ไพร่ในระยะนี้จึงมีอิสระไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานโดยเสียเงินค่าราชการแทนปีละ 6 บาท และผู้ใดจะสมัครเข้าเป็นทหารก็จะมีเงินเดือนให้อีก ต่อมาใน พ.ศ. 2448 ทางรัฐบาลเห็นว่าจำเป็นจะต้องมีทหารประจำการไว้ทำหน้าที่ป้องกันบ้านเมือง จึงตราพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทร์ศก 124 ขึ้น มีใจความสำคัญว่า ชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีอายุครบ 18 ปี จะต้องเข้ามาเกณฑ์ทหารรับราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี จากนั้นแล้วจะปลดปล่อยให้อยู่ในกองหนุน ผู้ที่ได้เกณฑ์ทหารแล้วก็ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการแต่อย่างใด³⁹ พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงเป็นงานก้าวสุดท้ายที่จะยกเลิกระบบไพร่โดยสิ้นเชิง และมีการใช้วิธีการเกณฑ์ทหารดังในปัจจุบันขึ้นแทน

ทาส

ปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้ลักษณะสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าวแล้วข้างต้น มีผลถึงความ เป็นอยู่ของทาสด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงออกกฎหมายบังคับมิให้พ่อแม่และสามีขายลูกและภรรยา เป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ และถ้าบุตรหรือภรรยายอมให้ขาย ค่าตัวที่ตกลงกันก็ต้องเป็นค่าตัว ที่ทาสนั้นยินยอมด้วย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้ทรงดำเนินการเลิกทาสจนสำเร็จ งานนี้ได้ ทรงทำด้วยความระมัดระวังยิ่ง เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงลักษณะสังคมอันสำคัญที่มีการยึดถือ กันมานับแต่สมัยสุโขทัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ใช้นโยบายทางสายกลางค่อย ๆ ดำเนินการเลิกทาสไปทีละขั้น รวมเวลาที่ใช้ทั้งหมดกว่า 30 ปี จึงทรงสามารถเลิกทาสได้โดยเด็ดขาด โดยไม่มีการนองเลือดเหมือนการเลิกทาสในประเทศสหรัฐอเมริกา เหตุที่ทรงใช้เวลาอันยาวนาน

เช่นนี้ ก็เพื่อเปิดโอกาสให้นายเงินและทาสมีโอกาสเตรียมตัวรับสภาพการเปลี่ยนแปลง ทาสนั้น ต้องอาศัยเวลาเรียนรู้การที่จะดำรงชีวิตด้วยกำลังของตนเอง แทนที่จะอยู่ภายใต้การเลี้ยงดูของ นายเงิน ส่วนนายเงินต้องมีเวลาเตรียมตัวหาแรงงานจากด้านอื่นมาแทนแรงงานทาส การดำเนินงาน เล็กทาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ สามารถแบ่งออกได้เป็น 6 ขั้นตอนดังนี้⁴⁰

ขั้นที่ 1 ทรงออกพระราชบัญญัติพิกัดเกษียณอายุลูกทาส ลูกไทย จุลศักราช 1236 หรือ พ.ศ. 2417 ขึ้น ซึ่งมีผลให้ลูกทาส ลูกไทยส่วนหนึ่งสามารถหาเงินมาได้จนได้เป็นอิสระได้ง่ายขึ้น และจะเป็นอิสระได้ทีเดียวใน พ.ศ. 2432 หลักการสำคัญของพระราชบัญญัตินี้มีอยู่ว่า ลูกทาส (ทาสในเรือนเบี้ย) กิติ หรือ ลูกไทย (คือเด็กที่พ่อแม่เอามาขายเป็นทาส) ที่เกิดตั้งแต่ปีมะโรง พ.ศ. 2411 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์เป็นต้นมา ให้มีค่าตัวใหม่ และจะมีค่าตัวสูงสุดเมื่ออายุ 8 ขวบ ชายจะมีค่าตัวสูงสุด 32 บาท หญิง 28 บาท หลังจากนั้นไปแล้ว เมื่อมีอายุมากขึ้น ค่าตัวจะลดลงทุกทีจนหมดค่าตัวเมื่ออายุ 21 ปี ลูกทาส ลูกไทยนั้น จะได้เป็นอิสระ และผู้ใดจะเอามาขายหรือจะขายตัวเองอีกไม่ได้ พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงเป็นพระราชบัญญัติ ที่ผ่อนปรนให้แก่ทั้งนายทาสและทาส กล่าวคือ มิได้ทรงและต้องทาสชนิดอื่น ๆ เลยนอกจากลูกทาส ลูกไทยที่เกิดในปี 2411 เป็นต้นมา เท่านั้น นายเงินจึงสามารถมีทาสชนิดอื่น ๆ ต่อไปได้อยู่ นอกจากนี้ พ.ร.บ.ฉบับนี้ยังมีได้ให้ลูกทาสเป็นไทกระทัณฑ์ นับจากปี 2417 จนถึงปีที่จะให้เป็นอิสระคือ พ.ศ. 2432 เป็นเวลาถึง 15 ปี ลูกทาสจะมีโอกาสฝึกฝนอาชีพได้เต็มที่เตรียมเป็นอิสระต่อไป ส่วนนายทาสก็จะมีโอกาสใช้ทาสนั้นพอคุ้มค่าเงินไม่เสียหายเลยทีเดียว ทาสเองถ้าพ่อแม่มีฐานะดี ก็พอจะมาไถ่ค่าตัวไปก่อนทาสมีอายุถึง 21 ปีก็ได้ เพราะค่าตัวจะน้อยลงทุกทีอยู่แล้ว ทั้งพ่อแม่ที่ ขัดสนจะเอาลูกมาขายก็มีได้ห้าม แต่จะต้องมาขายในอัตราค่าตัวใหม่ และนับแต่ปี 2432 ไปแล้ว จึงห้ามมิให้เอาลูกหลานมาขายอีกโดยเด็ดขาด

ขั้นที่ 2 พ.ศ. 2420 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระชนม์ครบ 24 พระชันษา ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เท่ากับจำนวนวันในพระชนม์ชีพ คือ 8,767 วัน วันละ 1 บาท รวม เป็นเงินทั้งหมด 8,767 บาท และทรงนำเงินนี้ไปไถ่ค่าตัวทาสที่อยู่กับนายเงินคนเดียวมาถึง 25 ปี ให้เป็นอิสระ ได้ทาสทั้งหมด 44 คน และทรงพระราชทานที่นาและเครื่องใช้สอยต่าง ๆ สำหรับ ให้ไปประกอบอาชีพ การที่ทรงกระทำเช่นนี้ก็เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางทั้งหลาย ถือเป็นแบบปฏิบัติตามก็จะมีทาสได้ปล่อยตัวตามมาก็เป็นอันมาก

ขั้นที่ 3 พ.ศ. 2443 ทรงออกพระราชบัญญัติลักษณะทาสณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119 ขึ้น มีจุดประสงค์ที่จะให้ทาสในภาคตะวันตกเฉียงเหนือคือในเขต จ.เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน มีโอกาสไถ่ถอนตัวเป็นอิสระได้ง่ายขึ้น และสามารถเป็นอิสระได้เมื่อมีอายุ 60 ปี ภูมิภาคนี้มีทาสอยู่ 2 ชนิด คือทาสเชลยและสินไถ่ สารสำคัญของ พ.ร.บ.ฉบับนี้มีอยู่ว่า ให้ลดค่าตัว ทาสเชลย (ซึ่งเป็นทาสที่มีจำนวนมากที่สุดในภูมิภาคส่วนนี้) ลงมาประมาณครึ่งหนึ่งของราคาเดิม และให้มีอัตราค่าตัวเท่ากันทุกจังหวัด คือ ชาย 25 บาท หญิง 32 บาท เมื่อมีอายุครบ 60 ปีแล้ว

ให้เป็นอิสระ ส่วนทาสสินไถ่ มีค่าตัวต่ำอยู่แล้ว มิได้ทรงเปลี่ยนแปลง และเมื่ออายุครบ 60 ปี ก็ให้เป็นไทเช่นกัน และเมื่อปลดปล่อยแล้ว นายเงินต้องมีหนังสือกรมธรรม์แสดงเป็นหลักฐาน

ขั้นที่ 4 พ.ศ. 2447 ทรงตราพระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลบูรพา ร.ศ. 123 ขึ้น มีใจความว่า ให้นำเงินลดค่าตัวทาสลงเดือนละ 4 บาทไปทุกเดือน จนกว่าจะหมดค่าตัว ส่วนบรรดาลูกทาส ให้นำเป็นไททั้งหมด จากนั้นไปมิให้มีการขายทาสกันอีก

ขั้นที่ 5 เป็นก้าวที่สำคัญที่จะเลิกทาสส่วนใหญ่ในเขตภาคกลาง ใน พ.ศ. 2448 ได้ทรงกลับมาพิจารณาเลิกทาสในส่วนกลางอีกครั้งหนึ่ง ในขณะนั้น มีทาสที่ได้เป็นไทไปแล้วส่วนหนึ่ง คือ ลูกทาส ลูกไทย ที่เกิดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411 เป็นต้นมา ได้เป็นไทไปแล้ว 16 รุ่น รุ่นแรกคือ ในปี 2432 มาจนถึงปี 2448 ก็เป็นไทไปแล้ว 16 รุ่น ส่วนทาสที่ยังไม่ได้รับการปลดปล่อยก็คือ พวกทาสชนิดอื่น ๆ ทั้งหมด เช่น ทาสสินไถ่ ทาสเชลย ฯลฯ และลูกทาสที่เกิดก่อน พ.ศ. 2411 ซึ่งไม่อยู่ในข่ายของ พ.ร.บ. พิทักษ์เกียรติอายุลูกทาส ลูกไทยปี 2417 พวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งคือ ลูกทาสที่เกิดภายหลัง พ.ศ. 2411 ที่มีอายุยังไม่ถึง 21 ปี คือพวกที่เกิดหลัง พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา ใน พ.ศ. 2448 จึงทรงตราพระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทร์ศก ร.ศ. 124 ขึ้น มีใจความสำคัญดังนี้คือ

1. ให้ลูกทาสทุกระดับอายุเป็นไทโดยทันทีทั้งหมด
2. ให้ทาสชนิดอื่น ๆ ได้ลดค่าตัวลงเดือนละ 4 บาททุกเดือนไป จนหมดค่าตัวก็ให้เป็นไทได้ พ.ร.บ.ฉบับนี้ มีผลบังคับใช้ทั่วไป ยกเว้นในอาณาบริเวณภาคตะวันตกเฉียงเหนือ มณฑลบูรพา ซึ่งใช้ พ.ร.บ.ฉบับที่ประกาศไปแล้ว และเขตมณฑลไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ที่ให้เป็นไปตามกฎหมายอิสลามของเมืองนั้น

ทรงคะเนไว้ว่า ทาสที่มีค่าตัวสูงสุดในขณะนั้น ถ้าได้ลดค่าตัวลงเดือนละ 4 บาทแล้ว จะหมดค่าตัวในอีก 3 ปี คือ ใน พ.ศ. 2452

ขั้นที่ 6 พ.ศ. 2452 ได้ทรงตราประมวลกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 ขึ้น ผู้ใดจะเอาคนลงเป็นทาส นอกจากผู้ที่ได้รับการยกเว้นตาม พ.ร.บ. ร.ศ. 124 อีกไม่ได้ ใครฝ่าฝืนจะมีโทษจำคุกตั้งแต่ 1 ปี ถึง 7 ปี และปรับตั้งแต่ร้อยบาทจนถึง 1,000 บาท

สถาบันทาสที่มีอยู่ในสังคมไทยมาหลายร้อยปีก็เป็นอันสิ้นสุดลงในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ **ลัทธิความเชื่อถือและค่านิยมของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์**

ลัทธิความเชื่อถือและค่านิยมของคนไทยแต่ดั้งเดิมตั้งแต่สมัยสุโขทัย ลานนาไทย ออยุธยา ยังคงสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย ดังจะยกตัวอย่างมาให้เห็นดังนี้

1. ความเชื่อถือ นอกจากจะนับถือศาสนาพุทธแล้ว ประชาชนยังนับถือเทพาอารักษ์ผู้มีวิญญาณต่าง ๆ ด้วย จะเห็นได้ว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงออกประกาศพยายามชักชวนให้ราษฎรอย่างมลายในอำนาจของเทพาอารักษ์ทั้งหลายยิ่งกว่าพระรัตนตรัย เพียงแต่ขอให้ นับถือเทพาอารักษ์คู่จเพื่อนสนิท ทรงทราบดีว่า ความเชื่อถือในทาง Animism เหล่านี้ฝังรากลึก ในจิตใจประชาชนมานาน ไม่สามารถจะลบล้างไปได้ง่าย ๆ จึงมิได้ทรงหักห้าม ประกาศฉบับนี้

เป็นเพียงการชักจูงเท่านั้นมิใช่กฎหมายบังคับ ความเชื่อถือในเทพาอารักษ์ทั้งหลายยังคงมีอยู่ทั่วไป แม้กระทั่งในปัจจุบัน

2. ค่านิยมในสังคม

2.1 หลักการปฏิบัติของผู้ใหญ่ต่อผู้น้อยยังคงเป็นลักษณะเดียวกันกับในสมัยสุโขทัยและอยุธยา จะเห็นได้ว่า มีกฎหมายลงโทษพวกเจ้าขุนมูลนายที่ข่มเหงรังแกประชาชนไว้หลายกรณี การช่วยเหลือของผู้ใหญ่ต่อผู้น้อยได้บังคับบัญชายังคงมีลักษณะเหมือนที่เคยมีในสมัยอยุธยา เช่นจัดสรรแบ่งผลประโยชน์ให้ ดูแลมิให้ถูกรังแกจากผู้มีอิทธิพลอื่น ๆ บางครั้งก็เป็นการช่วยเหลือที่เกินเลย เช่น ช่วยปกปิดความผิดให้แก่พรรคพวกบริวาร เป็นต้น ผู้น้อยยังต้องมีหน้าที่ให้ความเคารพ เชื่อฟัง กตัญญู และให้ผลประโยชน์แก่ผู้ใหญ่ มีกฎหมายออกในสมัยรัชกาลที่ 1 ระบุไว้ว่า ผู้น้อยจะเดินลอยชายเข้าไปในบ้านผู้ใหญ่และขีมือขำศีรษะผู้ใหญ่ไม่ได้ ข้างผู้ใหญ่ถ้าถูกละเมิดเช่นนี้ผู้ใหญ่จะต้องอดกลั้นและเสนอเรื่องราวเป็นลำดับขั้นขึ้นไป ไม่ให้ลุแก่อำนาจเข้าทำร้ายผู้น้อยโดยพลการ⁴¹ ผู้ที่อยู่ในฐานะต่าง ๆ จะต้องรู้ฐานะของตนเอง เช่น ข้าราชการผู้ใหญ่จะแต่งตัวได้อย่างหนึ่ง บุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่แต่งได้อย่างหนึ่ง และข้าราชการผู้น้อยจะแต่งได้อย่างหนึ่ง เช่น ผู้ที่จะนุ่งผ้าสมปักได้ต้องเป็นขุนนางชั้นเสนาบดี ถ้าผู้น้อยนุ่งผ้าสมปักจะถูกลงโทษอย่างหนัก⁴²

2.2 ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงมีกฎหมายกำหนดหน้าที่ต่อส่วนรวมไว้หลายประการ เช่น ถ้ามีผู้ร้ายฆ่าฟันเจ้าทรัพย์ตาม เจ้าเมือง กรมการเมือง และชาวบ้านในบริเวณนั้น ต้องช่วยกันตามจับคนร้ายให้ได้ ถ้าจับไม่ได้ จะต้องมีส่วนร่วมกันในการชดเชยค่าเสียหายแก่ญาติผู้ตาย จำเมือง ซึ่งมีหน้าที่ตามจับผู้ร้ายเสียมากที่สุด คือ 2 ส่วน เจ้าเมือง กรมการเมืองและชาวบ้าน (รวมกัน) เสียคนละ 1 ส่วน เป็นต้น⁴³

2.3 สิทธิของสตรีและเด็กยังอยู่ในลักษณะเดิมคือ ต่ำต้อยกว่าชายและบิดามารดา แต่ก็ไม่ถูกเย็บขบ่าจนเกินไป หลักฐานที่แสดงว่าสตรียังมีฐานะต่ำกว่าชายก็คือสามีภรรยาได้หลายคน ในขณะที่เดียวกัน แต่ถ้าหญิงมีสามีหลายคน หญิงจะถูกประณามว่ามีชู้ และกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 1 อนุมัติให้สามีฆาตขู่และภรรยาได้ หรือมิเช่นนั้น ถ้าจับตัวหญิงและชู้ได้ก็จะนำไปให้สามีฆ่าด้วยมือตนเอง ถ้าสามีไม่ฆาก็จะลงโทษตามกฎหมายบ้านเมืองต่อไป⁴⁴

นับแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ค่านิยมต่าง ๆ ที่สำคัญเหล่านี้ มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามสถานการณ์และแนวความคิดจากทางตะวันตก แต่ถ้าพิจารณาให้ดีแล้วก็จะเห็นว่า ค่านิยมเหล่านี้ยังอยู่ในความรู้สึกของคนไทยในปัจจุบัน เพียงแต่แสดงตัวออกมาในรูปลักษณะที่แตกต่างกันออกไปบ้างเท่านั้น

ชนกลุ่มน้อยในสมัยรัตนโกสินทร์

พวกชาวเอเชียด้วยกันที่มาอยู่ในประเทศไทย และมีบทบาทต่อสังคมไทยมากที่สุดคือพวกคนจีน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ นโยบายของรัฐบาลไทยต่อคนจีนยังเป็นเหมือนสมัย

อยุธยา คนจีนมีเสรีภาพที่จะเข้ามาค้าขายแต่งงานกับคนไทยและบางคนก็ได้เข้ารับราชการเป็นขุนนางไทยเหมือนดังสมัยอยุธยาตำแหน่งข้าราชการเหล่านี้ได้แก่ เจ้าภาษีอากรต่าง ๆ บางคนได้เป็นถึงเจ้าเมืองเช่น เจ้าเมืองสงขลาในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่เดิมก็เป็นพ่อค้าคนจีนธรรมดาต่อมาได้เป็นเจ้าภาษี และได้เลื่อนเป็นเจ้าเมืองในที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าภาษีคนจีนคนหนึ่งก็ได้เป็นเจ้าเมืองระนอง⁴⁵

ชาวจีนเหล่านี้มีฐานะดี เพราะมีเวลาค้าขายเต็มที่ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานเหมือนคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา ได้เริ่มเก็บเงินค่าราชการจากคนจีน เรียกว่า *เงินผูกบัญชี* โดยเริ่มเก็บเป็นมูลค่า 1.50 บาท ทุก ๆ 3 ปี⁴⁶ รัชกาลต่อ ๆ มากก็เพิ่มเป็น 4.25 บาท ทุก ๆ 3 ปี⁴⁷

ในสมัยรัชกาลที่ 3 คนจีนได้เข้ามามีบทบาทในทางเศรษฐกิจและการเมืองไทยมากขึ้นอีกระดับหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้มีการให้เอกชนผูกขาดการเก็บภาษีอากรปรากฏว่าเอกชนที่สามารถชนะการประมูลและได้เป็นเจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่เป็นคนจีน เจ้าภาษีนายอากรจะได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนางไทยมียศชั้นขุน มีศักดินา 400 ไร่ และมีไพร่ในสังกัดได้ คนจีนจึงได้เข้ามาเป็นขุนนางไทยอีกเป็นอันมาก โอกาสที่จะได้แต่งงานกับคนไทยในตระกูลดี ๆ มีมากขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยกับคนจีนไม่มีปัญหามากนัก จนกระทั่งมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ เมื่อมีคนจีนอพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทยอย่างมากมาผดึกว่าแต่ก่อน เฉลี่ยแล้วถึงปีละ 15,000 คน ก่อนหน้านั้นในสมัยรัชกาลที่ 2 มีคนจีนอพยพเข้ามาประมาณปีละ 7,000 คนเท่านั้น⁴⁹ จึงเกิดมีจีนขึ้น 2 พวกคือพวกจีนเก่า ได้แก่จีนที่ตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในเมืองไทยหลายชั่วคน และจีนใหม่คือจีนที่เพิ่งอพยพเข้ามาอยู่ พวกจีนใหม่ต้องอาศัยเงินเก่าในการดำรงชีพในระยะแรก ๆ และอาศัยในการหาช่องทางค้าขายด้วยเงินไม่ช้า พวกจีนเก่าและใหม่ก็ได้ตั้งเป็นสมาคมลับของชาวจีนขึ้น เรียกต่อมาว่าพวกตัวเหี้ย ในขั้นต้น พวกตัวเหี้ยมีจุดประสงค์เพียงแต่เป็นสมาคมที่คอยช่วยเหลือชาวจีนด้วยกันในทางเศรษฐกิจเท่านั้น ต่อมาก็ได้ขยายงานออกไปและเป็นไปในทางทุจริต เช่น ค้าฝิ่น ปล้นสดมภ์ ลักลอบนำสินค้าเถื่อนเข้าประเทศในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงต้องใช้กำลังทหารเข้าปราบปรามเป็นการใหญ่อยู่หลายครั้ง แต่ก็ไม่สามารถถอนรากถอนโคนพวกตัวเหี้ยลงได้ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 กรรมกรชาวจีนได้หลั่งไหลเข้ามาในเมืองไทยอีกมาก ภายหลังการเปิดประเทศในภาคใต้ ก็มีพวกกรรมกรเหมืองแร่เป็นส่วนใหญ่ ส่วนในภาคกลางมีพวกกุลีหรือจับกัง ทำหน้าที่แบกหามต่าง ๆ เมื่อมีคนจีนมากขึ้น สมาคมลับก็มีบทบาทขึ้นอีกครั้ง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการแย่งชิงผลประโยชน์ของคนจีนแต่ละก๊กแต่ละพวก ในสมัยรัชกาลที่ 5 คนจีนเหล่านี้ รวมกันเป็นสมาคมที่เรียกว่า พวกอั้งยี่หลายพรรคพวก ซึ่งก็เป็นชนิดเดียวกันกับพวกตัวเหี้ยนั่นเอง มีกิจกรรมหลายสาขา ทั้งค้าฝิ่น ต้มเหล้าเถื่อน ชูกรรโชค เพื่อผลประโยชน์ทั้งหลาย อั้งยี่สามารถลอบย่นวอลอยู่เหนือกฎหมายไทยได้เพราะคนจีนส่วนใหญ่หันไปเป็นคนในบังคับของต่างชาติ ตามสัญญาเปิดประเทศ คนในบังคับของต่างชาติเมื่อมีเรื่องกับคนไทยก็ดี หรือมีเรื่องในหมู่พวกตัวเองก็ดี จะต้องขึ้นศาลกงสุลของชาติตน คนจีนได้สมัครไปขึ้นทะเบียนเป็นคนบังคับ อังกฤษบ้าง ฝรั่งเศสบ้าง

ก็เพื่อจะเอาสิทธิอันนี้ ทำให้ศาลไทยไม่สามารถจัดการกับพวกคนจีนที่เป็นบังคับต่างชาติที่ห้ามผิดกฎหมายไทยได้ การขึ้นทะเบียนเสียเงินเพียงเล็กน้อยและเมื่อทำความผิดศาลกงสุลของฝรั่งก็มักลงโทษเบา ๆ พอเป็นพิธี คนจีนจึงได้ใจเข้าไปเป็นคนบังคับฝรั่งมากขึ้น โดยเฉพาะฝรั่งเศษ ทั้งนี้เป็นนโยบายฝรั่งที่จะเข้ามามีอิทธิพลในเมืองไทย ถ้ามีคนในบังคับของตนมากเท่าใด ก็มีอำนาจมากขึ้นเท่านั้น คนจีนก็ได้ใจเย้ยหยันกฎหมายไทย และบางทีถึงกับข่มเหงข้าราชการไทยตามใจชอบ ปัญหาเช่นนี้เองทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยและคนจีนเริ่มมีข้อบาดหมางกัน นอกจากนี้แล้ว คนจีนในระยะหลัง ๆ มักเอาผู้หญิงเข้ามาได้ เพราะการเดินทางนับแต่ที่มีการใช้เรือกลไฟนั้นสะดวกและปลอดภัยมากกว่าสมัยก่อน คนจีนจึงได้แต่งงานกับหญิงจีนด้วยกัน และรักษานบธรรมเนียมนิยมแบบของตนไว้เป็นส่วนใหญ่ ไม่ถูกดูดซึมเข้ามาในวัฒนธรรมไทยได้ง่ายเหมือนสมัยก่อน ๆ ในไม่ช้าก็เกิดชุมชนของชาวจีนขึ้นในย่านต่าง ๆ ของกรุงเทพฯ เช่น ที่สำเพ็ง เยวราชและราชวงศ์ เป็นต้น ในเวลาต่อมา เมื่อเริ่มมีการเคลื่อนไหวเพื่อจะปฏิวัติใหญ่ในประเทศจีน จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติใน พ.ศ. 2454 คณะปฏิวัติได้หาฐานสนับสนุนทางการเงินจากคนจีนที่มีฐานะดีในแดนโพ้นทะเลด้วย จึงเกิดมีปัญหาเรื่องคนจีนในไทยยังมีความจงรักภักดีต่อรัฐบาลในประเทศจีนอยู่ ประกอบกับคนจีนกุมเศรษฐกิจในประเทศไทยไว้เป็นอย่างมาก ทำให้รัฐบาลและประชาชนคนไทยเริ่มไม่แน่ใจในท่าทีของชุมชนคนจีนในประเทศไทย และพยายามใช้วิธีการต่าง ๆ ที่จะผสมผสานชาวจีนทางด้านวัฒนธรรมและจิตรอนสิทธิทางการค้าบางประการ

สำหรับพวกฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย และเข้ามามากตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมานั้น มีทั้งพวกพ่อค้า ข้าราชการ และหมอสอนศาสนา บุคคลเหล่านี้มักจะเข้ามาทำธุรกิจของตนโดยมีสังคมของพวกตนต่างหาก อัตราการแต่งงานระหว่างชาวตะวันตกกับคนไทยในสมัยนี้มีน้อยมาก แต่กระนั้น ชาวตะวันตกเหล่านี้ก็มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่วัฒนธรรมตะวันตกให้แก่คนไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกข้าราชการที่รัฐบาลไทยว่าจ้างมาในฐานะที่ปรึกษาประจำกรมกองต่าง ๆ และพวกหมอสอนศาสนาที่เข้ามามีบทบาทในการตั้งโรงเรียนสอนวิชาความรู้แบบสมัยใหม่ให้แก่คนไทย

เชิงตรรกตอนที่ 2

บทที่ 3 ลักษณะสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์

1. Dr. A. Bastian, Reisen in Siam (June, 1867) p. 164 อ้างอิงใน ควอวิช เวลส์ แต่ง กาญจนา สมเกียรติกุล และยุพา ชมจันทร์ แปล การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2519 หน้า 12.
2. John Crawford, The Crawford Papers, (Bangkok, 1915) p. 102 as quoted in Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in Early Bngkok Period, 1782-1783 Data Paper : Number 74 (Southeast Asia Program, Department of Asian Studies Cornell University, Ithaca, New York, July, 1969), p. 17.
3. Jean-Baptiste Pallegoix, Lao Ruang Muang Thai (Description du Royaume Thai ou Siam) Trans. San to Komonlabut (Bangkok, 1963), p. 210 As quoted in Akin Rabibhadana, op. cit., p. 17.
4. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 1000.
5. Ibid., p. 51.
6. Ibid., p. 101-102.
7. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 องค์การตำราของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2504 หน้า 222.
8. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 62.
9. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 222 - 223.
10. เพ็ญอวัจ หน้า 223.
11. David K. Wyatt, The Politics of Reform in Thailand (New Haven London, Yale University Press, 1969) p. 60.
12. ขจัดภัย บุรุษพัฒน์ การเมืองและพรรคการเมืองของไทย สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์ พระนคร พ.ศ. 2511 หน้า 113 - 114.
13. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 115.
14. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 69.
15. ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาอภัยราชา (ปั้น สุขุม) องค์การตำราของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2514
16. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 170.

17. Ibid., p. 143.

18. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 34 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 องค์การตำครุสภา ศึกษา-
ภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506 หน้า 95 - 96.
19. ควอริช เวลส์ *เรื่องที่อ้างแล้ว* หน้า 153.
20. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 34 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 96.
21. “พระราชกำหนดใหม่” มาตรา 17 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 259.
22. *เพ็งอ้วง*
23. *เพ็งอ้วง* มาตรา 21 หน้า 271 - 272.
24. *เพ็งอ้วง* มาตรา 17 หน้า 257.
25. *เพ็งอ้วง* มาตรา 18 หน้า 261 - 262.
26. *เพ็งอ้วง* มาตรา 12 หน้า 239.
- สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1
องค์การตำครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 68.
28. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรใหม่” ใน *ข้อมูลจากอดีต* หนังสือชุดประกอบการศึกษาอันดับ 4
สำนักพิมพ์เคล็ดไทย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518 หน้า 47.
29. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1
หน้า 64 - 67.
30. “พระราชกำหนดใหม่” มาตรา 16 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 254.
31. *เพ็งอ้วง* มาตรา 39 หน้า 347 - 349.
32. *เพ็งอ้วง* หน้า 347.
33. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 155.
34. Ibid., p. 156.
35. Ibid., p. 58.
36. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หน้า 51.
37. *เพ็งอ้วง* หน้า 55.
38. *เพ็งอ้วง* หน้า 56.
39. *เพ็งอ้วง* หน้า 59.
40. นายสงวน เล็กสกุล อ.บ. ธ.บ. งานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5 ในลักษณะวิชาประวัติการปกครอง
วิทยานิพนธ์คณะรัฐศาสตร์ หลักสูตรชั้นปริญญาโท ภาค 2 ทางรัฐศาสตร์ โรงพิมพ์มหา-
วิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2497 หน้า 28 - 38.
41. “พระราชกำหนดใหม่” มาตรา 22 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 274.
42. “พระราชบัญญัติ มาตรา 20 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 องค์การตำครุสภา ศึกษาภัณฑ์
พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 286 - 288.

43. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 5 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 303 - 304.
 44. “พระราชกำหนดใหม่” มาตรา 37 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 345.
 45. Akin Rabibhadana. op. cit., p. 163-164.
 46. ควอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 319.
 47. เพิ่งอ้าง หน้า 351.
 48. เพิ่งอ้าง หน้า 105.
 49. Walter F. Vella, Siam Under Rama 111 (New York, 1957) p. 27.
-

บรรณานุกรม ตอนที่ 2

หนังสือภาษาไทย

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506
- ขจัดภัย บรูซพัฒน์ การเมืองและพรรคการเมืองของไทย สำนักพิมพ์ไอดีเอ็นเอสโตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2511
- ขจร สุขพานิช ข้อมูลจากอดีต ชุดประกอบการศึกษา อันดับ 4 สำนักพิมพ์เคล็ดไทย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518
- ควอริช เวลส์ แต่ง กาญจน์ สมเกียรติกุล, युพา ชมจันทร์ แปล การปกครองและการบริหารของ ไทยสมัยโบราณ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2519
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. “สังคมสมัยอยุธยา” ในประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบ วิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์สังคมและการเมือง โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518
- ชัยอนันต์ สมุทวานิช ผู้ช่วยศาสตราจารย์, ดร. ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ เอกสาร การศึกษาท้าวรัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ 4 พิมพ์โดยแผนกตำราเบะคำบรรยายคณะ รัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2520
- เดอะลาลูแบร์ แต่ง สันต์ ท.โกมลบุตรแปล ราชอาณาจักรสยาม สำนักพิมพ์ก้าวหน้า กรุงเทพฯ พ.ศ. 2510
- ตำราพระราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา “ลักษณะการปกครองประเทศสยาม แต่โบราณ” ทรงแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม ในวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2470 พิมพ์อยู่ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมและการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2504
- ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ จากต้นฉบับในลาน อักษรไทยยวน คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทาง ประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์จำหน่าย กรุงเทพฯ พ.ศ. 2514

ประชากรจักรจักร (แซม บุนนาค) พระยาพงสาวดารโยนก แพร่พิทยา กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505

ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และ

โบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี กรุงเทพฯ พ.ศ. 2508

ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยายมราช
(ปั้น สุขุม) องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2514

ประเสริฐ ณ นคร ดร. เรียบเรียงเป็นภาษาปัจจุบัน มังรายศาสตร์ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทาน
เพลิงศพ หลวงโหดกรกิจยานุพันธ์ (อาสา โหดระกิตย) ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน
กรุงเทพฯ พ.ศ. 2514

ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องของเกลือ (ไม้) เค็ม พิมพ์เนื่องในงานพระราชทาน
เพลิงศพนายบุญเรือง ณ นคร ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน กรุงเทพฯ พ.ศ. 2514

พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ ในประชุมพงสาวดารเล่ม 1 องค์การค้าของคุรุสภา
ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506

พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505
พระร่วง เทียบเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย สุภษัตถ์พระร่วง ไตรภูมิพระร่วง ฉบับ
หอสมุดแห่งชาติ ศิลปบรรณาคาร กรุงเทพฯ 2504

พลกูล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปริญญาานิพนธ์ เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร แผนกวิชาประวัติศาสตร์
วิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515

รายงานผลการสัมมนาสังคมโลกใต้ร่มไทยกับกรวินิจฉัยปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม สมัย
สุโขทัย วารสารโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรจัดพิมพ์ พระนคร
พ.ศ. 2519

ลัลลนา ศิริเจริญ คู่มืออดีตยวนพ่าย สำนักพิมพ์อักษรวิทยา กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518

สงวน เล็กสกุล อ.บ.ธ.บ. งานปฏิรูปในราชกาลที่ 5 ในลักษณะวิชาประวัติศาสตร์การปกครอง วิทยานิพนธ์
คณะรัฐศาสตร์ หลักสูตรชั้นปริญญาโท ภาค 2 ทางรัฐศาสตร์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2497

สิทธา พินิจภูวดล วรรณกรรมสุโขทัย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518
แสง มนวิฑูร เบ็รียน ร.ต.ท. เปล ชินกาลมาลีปกรณ์ กรมศิลปากรจัดพิมพ์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2501
วารสารภาษาไทย

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2
ตุลาคม 2518 มกราคม 2519 หน้า 57 - 69

ชีเกฮารุ ทานาเบ้ “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย” วารสาร
ธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 70 - 94

ตรี อมาตยกุล “ไพร่ฟ้าข้าไทยในจารึกพ่อขุนรามคำแหง” แดงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี

ปีที่ 5 เล่ม 3 เดือนกันยายน พ.ศ. 2514 หน้า 49 - 62.

รอง ศยามานนท์ นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์ “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา” *แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี* ปีที่ 5 เล่ม 3 เดือนกันยายน พ.ศ. 2514 หน้า 17 - 48.
อิเดะโอะ นิชิโอะกะ เขียน นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์ กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย แปล “ประวัติศาสตร์ระหว่างญี่ปุ่นและไทยตามลำดับเหตุการณ์” *แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี* ปีที่ 4 เล่ม 1 เดือนมกราคม พ.ศ. 2513 หน้า 15 - 28.

หนังสือภาษาอังกฤษ

Bowring, John Sir. The Kingdom and People of Siam. Vol. 7 London, 1969.

Coedes, George. The Indianized States of Southeast Asia. East West Center Press, Honolulu, 1968.

Crawfurd, John. The Crawfurd Papers. Bangkok, 1915.

Hall, D.G.E. A History of Southeast Asia. New York, 1968.

O'Kane, John. Trans. The Ship of Sulaiman. Persian Heritage Series. No. 11, London Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972.

Rabibhadana, Akin. The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1782-1873.
Data Paper : Number 74. Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York, July, 1969.

Skinner, William G. Chinese Society in Thailand : An Analytical History. Cornell University Press, New York, 1957.

Vella, Walter F. Siam Under Rama III. New York, 1957.

Wood, W.A.R. A History of Siam. London, 1926.

Wyatt, David 'K. The Politics of Reform in Thailand. New Haven, London, Yale University Press, 1969.